

Edvard Beneš – zjev bodavé tragičnosti (K 120. výročí narození sociologa a politika)

Zamlčet Benešovo jubileum jen proto, že je dnes předmětem efemérních svárů a mnohdy hlubokého i vědomého neporozumění, vyplývajícího namnoze z nezpůsobilosti porozumět době, do níž Beneš vstoupil pln mimořádného životního elánu a nepochybně s nejčistšími úmysly, znamená nepřihlásit se také k jedné z *významných osobností české sociologie*. Beneš byl přece *vzděláním i profesí sociologem*, byl žákem stejně tak Durkheimovým jako Masarykovým, a stejně tak docentem sociologie na Karlově univerzitě jako ministrem zahraničních věcí a posléze druhým „prezidentem-sociologem“¹. Byl stejně jako Masaryk přesvědčen o možnosti „vědecké politiky“, v čemž oba poněkud nešťastně navazovali na scientistické oslnění comtovským pozitivismem. Ostatně „praxe“ prokázala, že právě a zejména Benešovi „vědeckost“ nebyla v politice příliš platná, zejména měl-li se utkat s brutálním pragmatismem reálpolitiky totalitních režimů.

V obou těch případech, přijmeme-li aspoň zčásti příkrý soud Václava Černého, selhal: „Na otázku, nese-li president Beneš podíl viny na debaklu naší demokracie v únoru 1948, odpověď zní nepochybně: ano. Je sice pravda, že na tom místě Evropy, na přesném rozhraní dvou světů, kde jsme se měli v únoru 1948 stát obětí velmocenské hry, jsme se ocitli bez jeho viny. Ale on nás do té hry zamíchal a postrčil. Jeho povaha – jeho osobní traumata mnichovská – jeho nepronikavé poznání stalinismu – jeho konjunkturální falešné hráčství s demokracií – vše spolupracovalo na výsledku a k výsledku. Žádná omluva z něho nesejme znamení *počtáře*, jenž se *pře-počítal*... Dvakrát v průběhu deseti let v nás utratil ideu Masarykovu, zabydlil nás v návyku aktivní neúčasti na vlastním osudu, zakotvil v tradici pasivity a lidské malosti a vyčkávání na štěstí spadlé nám odjinud do klína“ [Černý 1992: 184–185].

Odsudek příliš přísný, než aby jej bylo vůbec jen vkusné jakkoliv doplňovat². A přece v roce Benešova úmrtí píše filozof nezpochybnitelné mravní integrity (a pronikavý analytik i kritik Masarykova myšlení) Jan Patočka snad věcněji a přesvědčivěji: „Masarykovi bylo práno, aby jeho vlastní životní osud proběhl ve shodě s jeho

¹ Benešem–sociologem se zabývám podrobněji v medailonku, připraveném do tisku Učenou společností České republiky; vyjde v letošním roce.

² Za zvláště nevkusné pokládám manipulaci s tzv. Benešovými dekrety a hysterii kolem „odsunu“, „vyhnání“ etc. sudetských Němců. Sociologovi stačí nahlédnout do *Sociologické revue* z roku 1946, aby se přesvědčil, že i duchové věcní a morálně rozhodné nikdy nezkompromitovaní sice připouštěli, že dlouhodobé soužití Čechů s Němci mělo i „své světlé, pozitivní stránky“, nicméně se stejnou, ba větší vehemencí konstatovali, že „dnes jsme naplnění nepopsatelně příjemným pocitem existenčního ulehčení a zabezpečení, když je odstraněna ona nesnáz a ono nebezpečí“, jež představovalo trvale „konfliktní soužití s Němci“ [Bláha 1946: 10].

vlastním názorovým rámcem. Chmury, které se nahromadily nad koncem jeho života, zůstaly sice nerozptýleny, ale bylo stále ještě dovoleno nepovažovat je za tragické. Humanitní a harmonickou koncepci člověka i moderních dějin bylo možno odkázat jako životní vodítko budoucím. Dědicem byl zde na prvním místě právě Edvard Beneš. A je právě tím, co dodává jeho zjevu bodavé tragičnosti, že jemu, *mysliteli a politikovi harmonie, jednoty, překlenutí*, bylo dáno, aby narazil se vši prudkostí na hranice a úskalí celého tohoto pojetí humanity a humanismu. Bylo zajisté největším zklamáním jeho života, že se musil přesvědčiti o tom, že tam, kde soudil, že jeho pojetí je dosud vládnoucí silou, ve skutečnosti nebylo pro něj již živého pochopení; že evropský západ zpohodlněl a oslábl tak, že přestal být protiváhou autoritářské koncepce holé moci a ryze materialistického násilí“ [Patočka 1948: 333]. Nikoliv tedy jen počtař, který se přepočítal, ale spíše politik i myslitel, který nedohlédl, že jeho pojetí humanity a humanismu již neodpovídá „aktuálnímu rozporu doby“ a že tedy „základy je třeba položit hloub, než jak soudila moderní humanistická filozofie, zvláště ve svém harmonistickém směru“ [l.c.]. Ani Patočka jistě netušil, že ony základy se budou hloubit celé půlstoletí.

Připomínáme-li tedy Beneše, naznačme pohled aspoň poněkud nestandardní, pohled, který se *prima facie* při studiu Beneše totiž nenabízí, pohled prismatem *vztahu „Beneš – kultura“*. Beneš, jakkoliv byl vzdělaný a sečtělý (ostatně jako většina politických osobností jeho doby), byl nepochybně zejména ve srovnání s Masarykem – řekněme – silně amúzický. Je sice pravda, že jako devatenáctiletý přeložil Zolův slavný román *Zabiják*, pohnutky zde však byly spíše „mimoumělecké“ – Beneš se totiž rozhodl ve čtrnácti letech, že se nedotkne alkoholu a Zolův román je přece četbou téměř modelově varující před tímto sociálním i lidským zlem. Porovnáme-li třeba Masarykovu „zprávu o zahraničním odboji“, jeho *Světovou revoluci*, s Benešovým textem na totéž téma, totiž se spisem *Světová válka a naše revoluce*, je na první pohled nápadné, jak Masaryk zkoumá celé to dění, jeho příčiny a souvislosti prismatem světové literatury a umění, umění slovesného především. Beneš kromě několika drobných filozofujících úvah masarykovského stříhu se na toto pole nepouští – Masaryk je přímo fascinován srovnáváním kultur, národních kultur, a v porozumění jejich specifiku vidí a domnívá se nalézat klíč ke kataklysmatu oné doby. Příznačný je třeba Masarykův zájem o „kinematograf“: „V Londýně a všude navštěvoval jsem kinema kvůli válečným filmům... Pozoruje tyto filmy uvědomil jsem si, že v anglické literatuře (novější) ve všech románech je notná dávka kinematografismu, u Hardyho, Mereditha atd. – záliba v hádankovitých a detektivních zápletkách; Němec a podobně my, poučení a pokažení Rusy, analyzujeme duši a okopáváme, kde v ní co tajuplného a chorobného; Angličan a Američan je stále naivnějším, zajímá ho rebus více mechanický“ [Masaryk 1926: 141]. Nic takového u Beneše, Beneš je věcný, informativní a informující a jen na místě, kde píše o prvním zahraničním setkání s Masarykem, se jakoby psychicky uvolní, píše o přátelství sdílené přes hranici generace – a to je vlastně všechno. Zda kdy byl v „kinema“, se prostě nedozvíme.

Ale ten rozdíl v „múzičnosti“ obou mužů lze demonstrovat ještě na příkladu „osoby zprostředkující“, na osobnosti, s níž oba spolupracovali a oba se k ní vyjád-

řili: jde o Georgese Benjamina Clémenceaua, spoluorganizátora obnovy Dreyfusova procesu, ministerského předsedu a předsedu pařížské mírové konference. V neposlední řadě však – a to se málo ví – jednoho z těch, kdo včas a dobře porozuměli impresionismu. Když v roce 1926 umíral Claude Monet na jihu Francie v Giverny, spěchal tehdy pětáosmdesátiletý Clémenceau přes celou Francii, aby přítele, o němž s porozuměním psal v době, kdy slovo „impresionista“ znělo více než posměšně, a s nímž jej pojilo padesátileté přátelství³, naposledy pozdravil. Monet mu doslova zemřel v náručí.

Beneš o Clémenceauovi píše: „Tož Clémenceau – to byl silný muž... Byl trochu cynik, ale měl ideály a byl to horoucí vlastenec a typický Francouz. Byl fundamentálně zaměřen na francouzské věci a francouzské zájmy... Clémenceau byl přísným soudcem lidské povahy... Nevěřil v konečné vítězství dobra; protože však byl poctivý člověk, nechtěl klamat sám sebe ani svůj národ“ [Mackenzie 1947: 490].

Masaryk zná Clémenceaua jako „skeptika a pesimistu“, a tak uvažuje: „Tím více mě i psychologicky zajímal fakt, jak při té své skepsi dovedl energicky pracovat, nejen pro sebe... Ovšem – je skepse a skepse! Clémenceau už v dřívější době nezájmal mně pouze svými řečmi a parlamentními akcemi, nýbrž také svou literární činností, svým románem (*Les Plus Forts*) a svou filosofií dějin (*Le Grand Plan*), v nichž se jeho tak zvaná skepse tak reliefně vyjadřuje“ [Masaryk, l.c.: 441]. Jak patrné – pohled ve výsledku sice stejný, ale cesta ke stejnému poznání odlišná – u Masaryka přes umění a filozofii, u Beneše pouze a jen přes politiku.

V jediné své práci, kterou tématu „kultury“ Beneš speciálně věnoval, ve studii *Válka a kultura* (*Studie z filosofie a sociologie války*), psané na začátku války a otištěné v roce 1915 v *Lumíru*, se vyrovnává se soudobými koncepcemi války, stejně tak pacifistickými jako sociálně darwinistickými. Zde pak formuluje svůj – jistě dobový, ale příznačný – názor na kulturu (a potom její roli ve válečném konfliktu): „Kultura není něco mezinárodního, nýbrž naopak něco ryze, úzce a výlučně národního, osobitého, národně individuálního... Válka je součástí a projevem kultury toho kterého národa a proto dnes můžeme přímo názorně vidět ve vedení války světové obsah a ráz národní kultury jednotlivých národů, války se zúčastnivších... S tohoto hlediska není možno říkati, že válka je kulturní, kulturnější nebo vůbec nekulturní. Je však možno ukázati, jak kultura toho nebo onoho národa je naplněna více či méně ideami válečnými; snad možno tvrdit, že Římané, Němci a jiní národové ve své kultuře dávali válce a válečným ideám více místa než národové jiní, že kultura jejich je a byla po výtce válečná. Ale nic více“ [Beneš 1922: 20]. To sice poněkud udivuje, jako by totiž z faktu, že kultura je naplněna tu více tu méně „ideami válečnickými“ vůbec nic neplynulo, ale snad se to vysvětluje stanoviskem formulovaným Benešem takto: „Kultura je něco osobitého se svým ryze osobním, národně individuálním půvabem; není tedy vyšší a nižší nežli kultura druhá, je prostě *jiná*... Mezi kulturami je

³ Clémenceau o Monetovi napsal, jak píše historik francouzského impresionismu John Rewald, „panegyriku na poslední Monetovu velkou práci“, na jeho slavné lekníny; kromě toho vydal vzpomínky na Moneta a několik dalších textů, které vyšly i anglicky, dokonce v polovině 60. let.

a může být styk, jsou kultury sobě bližší a sobě vzdálenější, tj. různější a podobnější. Ale pořád to jsou kultury v podstatě jiné, jsou to skutečné individuality, stejně cenné, stejně drahé, stejně významné pro lidstvo i pro každého příslušníka té které kultury..." [l.c.: 22].

Bylo by příliš nadsazené prisuzovat Benešovi jakýsi intuitivní (snad u Durkheima pěstěný) cit pro kulturní relativismus? Bylo by zhola nemístné vidět v jeho snaze „nehierarchizovat“ kultury onen patočkovský harmonizující humanismus, který chce smířit možná nesmiřitelné? I ve vztahu k válce si Beneš tak počíná – válku nelze jednoznačně odsoudit jako „nekulturní“ ani jako „nemravnou“, nelze „válku odsouditi nebo ospravedlniti *absolutně*, nýbrž lze to učinit jen s určitou konkrétní válkou, tedy jen *relativně*". A tak Beneš uzavírá (píše se rok 1915) poněkud podivně, ale nikoliv neprozíravě, když po předchozím konstatování, že válka je „střetem kultur“, a především kultur, zjišťuje: „V této válce nebojuje žádný národ a stát o zájmy všeho lidstva v tom smyslu, že by bojoval proti návalům a útokům „nižší“ kultury, „barbarské“ kultury atd. Bojují proti sobě kultury – a nic více. A bojují naproti tomu všechny ty národy v zájmu lidstva, pokud ochraňují sebe před zánikem, pokud chrání své kultury před útokem národů a států jiných, pokud jejich boj je bojem o záchranu národní kultury hmotné a duševní“ [l.c.: 65]. Jako soudce posledního povolává Beneš „historii“, která nakonec rozsoudí, zda ta či ona strana vedla válku spravedlivou či nikoliv: „Válka, násilí, revoluce je oprávněná a spravedlivá – a nejen to, naopak daleko více: je povinností každého tehdy, sahá-li se opravdu na duševní i hmotnou kulturu národa“, uzavírá Beneš.

Nekladme otázku, zda z Beneše mluví „nacionalista“ či generální apologet každé národní věci – padni komu padni. Dobová úvaha nicméně není nezajímavá, protože se nám stále znova jakoby kruhem vrací v podobě jednou „střetu kultur“, podruhé „problému národních identit“ a konečně nakonec ve formě tázání po smyslu specificky národního „svérázu“ v kosmopolitní éře totalizujících a uniformizujících globalizačních procesů.

Závěrem ještě připomeneme jeden moment. Beneš 16. června 1946 vystoupil na sjezdu českých spisovatelů. Stejně jako v roce 1915 nemohl tušit, s jakým nacionalistickým nadšením se budou odbývat krvavá jatka první světové války a kolik zalíbení najdou v „estetice války“ třebaš italští futuristé, nemohl ani v roce 1946 předpokládat, že za „pouhé“ dvacetiletí by se bývalo mohlo (ba snad dokonce slušelo, kdyby „to šlo“) připomenout, co Beneš tehdy jasně věděl a před čím – byť implicitě – varoval. Jeho řeč sice nezapadala do modelu masarykovských přemýšlení o „osudech“ a „krizi kultury“, na to byl Beneš opravdu málo múzický a příliš politický. Beneš sdílí stále ještě představu, že „spisovatel je pro sociální a politický život svědomím národa a zejména svědomím jeho politiky“, a proto „spisovatelé to jsou, které já i ve věcech politických nejraději slyším, protože vždy přinášejí stanovisko zvláštní, stanovisko politicky neinteresované, v jistém smyslu idealizované“ (v projevu ke *Spolku slovenských spisovatelů* 23. 1. 1946, in: Beneš 1946). Je si však dokonale vědom toho, v jaké konkrétní době žijeme, i varuje proto jednoznačně: „Při všem svém intimním spojení s celým ostatním životem politickým, sociálním a hos-

podářským musí se literatura a kultura snažit stát nad tímto životem a suverénně jej duchovně ovládat. Do svobody projevů literárních a kulturních vůbec nějakým rozhodujícím způsobem nemůže zasahovat nějaká strana a třída, ani jiné vlivy neliterární a laické, ani přímé vlivy politické a ovšem ani stát... Kdo usiluje o svobodu moci, nemá práva dovolávat se svobody pro sebe a tato svoboda mu může a má být odepřena. Je otázkou politického umění posoudit, kdy politická svoboda začíná být nebezpečná sama sobě a kdy a do jaké míry se má omezovat“ [Beneš 1946: 93]. Beneš, ten v očích dnešních ahistorických sudiců „omezovatel demokracie“, však dozajista přesně věděl, kam jeho slova míří. V té době již Václav Černý i František Kovárna a jiní v *Kritickém měsíčníku* sváděli první zápas s intervencí sovětského socialistického realismu; nakolik to Beneše zajímalo, nevíme. Víme dozajista, že si ale byl „nového“ kulturního ohrožení vědom a že se přesně orientoval, odkud ono nebezpečí vzchází. Je jinou věcí, jak s tímto svým vědomím i přesvědčením dokázal politicky naložit.

Beneš byl z dnešního hlediska „obrozenecky naivní“ – pokud jde o „sociální funkce literatury“; snad to bylo i tím, že patřil ke generaci Zdeňka Nejedlého. Ale přece jen, nestojí i tak za chvilku zamyšlení Benešova myšlenka o poslání spisovatele? „Spisovatel má být šířitelem a zprostředkovatelem našich duchovních hodnot ostatnímu světu. Jeho role je nepolitická a tím současně vysoce politická. Dělá tzv. nepolitickou politiku a tím politiku nejlepší“ [l.c.: 92].

I když Beneš nerozuměl ani Clémenceauovi, ani impresionismu a jakkoliv jeho kulturní vidění světa bylo ve srovnání s Masarykem nesrovnatelně chudší, nebyl a není marginální osobností našich kulturních dějin. Možná se v retrospektivě neúprosného a nemilosrdného času ukáže, že leccos z toho, co dnes zní anachronicky, ba archaicky, není ani zdaleka jen „obrozenecká“ a „osvícenecká“ intelektuální a kulturní veteš.

Miloslav Petrušek

Literatura

- Beneš, E. 1922. *Válka a kultura. Studie z filosofie a sociologie války*. Praha: Československý vědecký ústav vojenský.
- Beneš, E. 1946. *Z projevů presidenta republiky v letech 1945–1946*. Praha: Zemská rada osvětová.
- Bláha, I. A. 1946. „V radostných dnech národa a státu“. *Sociologická revue*, XII (č. 1): 8–16.
- Černý, V. 1992. *Paměti 1945–1972*. Brno: Atlantis.
- Mackenzie, C. 1947. *Dr Beneš*. Praha: Družstevní práce.
- Masaryk, T. G. 1926. *Světová revoluce*. Praha: Čin.
- Patočka, J. 1948. „Humanismus Edvarda Beneše“. *Kritický měsíčník*, dvojčíslo 13–14: 329–337.